

2. Кузнецова Л. Г. Развитие института дееспособности граждан в новом гражданском законодательстве // Правоведение. – 1965. – № 4. – С. 80.

3. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – С. 14.

4. Цивільний кодекс України від 16. 01. 2003 року // Голос України. – 2003. – 12–13 березня.

5. Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 122.

6. Козлова Н. В. Правосуб'єктність юридического лица. – М.: Статут, 2005. – С. 35.

7. Плотников В. А. Неосторожность как форма вины в гражданском праве. Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1993. – С. 65.

8. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 30 червня 1999 року // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 42–43. – Ст. 379 (із змінами і доповненнями).

9. Семіна А. Н. Правоспособность и дееспособность юридического лица-должника в ходе процедур банкротства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 21.

10. Добрынина Л. Ю. Правосуб'єктність юридических лиц и ее ограничения по выпуску ценных бумаг. – Правоведение. – 2001. – № 1. – С. 141.

11. Господарський кодекс України від 16. 01. 2003 року // Голос України. – 2003. – 14 березня.

12. Калаур І. Р. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення власності юридичної особи. Дис. ... канд. юрид. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 26–27.

13. Щербина В. С. Суб'єкти господарського права: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 13.

РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН СПІЛЬНОЇ ЧАСТКОВОЇ ВЛАСНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Романович С. М.,

здобувач відділу проблем приватного права
НДІ приватного права і підприємництва АПрН України

З набуттям Україною незалежності відбулися суттєві зміни у соціально-економічному житті українського суспільства, що знаменували собою фактичне відродження приватної власності, після того як тривалий час радянське цивільне законодавство обмежувало фізичних осіб у праві приватної власності та можливості створення права спільної часткової власності. Тому аналіз розвитку правового регулювання відносин власності, виявлення його позитивних та негативних сторін є дуже актуальним, оскільки допоможе в майбутньому використати лише його здобутки та уникнути зроблених прорахунків.

Метою даної статті є аналіз розвитку правового регулювання спільної часткової власності в Україні.

Інститут права власності в усі часи та у будь-якій державі займав центральне місце в приватному праві, оскільки саме від його основних положень залежить зміст всіх інших цивільно-правових інститутів.

Розвиток інституту права власності в Україні можна охарактеризувати такими етапами: період Київської Русі; литовсько-польський період; період правового режиму козацької власності; період поширення російського законодавства в Україні; період незалежності.

Першим писаним нормативно-правовим актом, що врегулював відносини власності на Русі, виступала Руська Правда. В ній вперше були зафіксовані існуючі у східних слов'ян звичаї та юридичні традиції щодо порядку врегулювання майнових відносин. Однак загального терміна для позначення як власності, так і її окремих видів ще не було. Його ж зміст, головним чином, залежав від того, хто виступав суб'єктом і що виступало як об'єкт права власності. Як зазначає В. І. Сергєєвич, власне слово (термін) «власність» в «древнее время не было известно. Вместо него употреблялись описательные выражения: моя, твоя земля, моя купля, купил в прок, в дернь» [1, с. 524–525]. Однак статті 13, 14 Короткої Правди дають змогу зробити висновок, що право власності відрізняли від права володіння. Так,

«власник» мав право на повернення свого майна із чужого незаконного володіння на основі чітко встановленої процедури, а винний у незаконному заволодінні річчю зобов'язаний був повернути річ її законному власнику, а також сплатити штраф у розмірі 3 гривні за заповідяну його діями «обиду» (шкоду) [2, с. 63–64].

У Київській Русі розрізнялися такі форми власності: державна, общинна та індивідуальна (приватна) власність, яка відігравала вирішальну роль. Так, власник, за Руською Правдою, мав право розпоряджатися майном, вступати в договори, одержувати доходи з майна, вимагати захисту належного йому майна при зазіханні інших осіб на це майно [3, с. 39].

Найголовнішим серед об'єктів права власності виступала земля. Головним джерелом складання феодалної земельної власності, про які Руська Правда подає достовірні відомості, були: а) роздача князем земель за службу і для служби; б) освоєння вільних земель («заїмка» й «займанщина»); в) пряме захоплення общинних земель («окняжіння» й «обоярення» землі); г) купівля; д) дарування; е) спадкування; є) міна [3, с. 43].

Поняття спільної (а тим більше спільної часткової) власності також не існувало в Київській Русі. Однак чітко врегулювання порядку спадкування дає підстави припускати існування спільної власності. Пріоритетним було спадкування за заповітом, за яким законною часткою забезпечувались всі члени родини спадкодавця. Так, в Руській Правді був закріплений загальний принцип спадкування: «Аже кто умирая разделитъ дом своимъ детем, на том же стояти; паки ли без ряду умреть, то всемъ детем, а на самого часть дати души» [4, с. 633]. Однак дочки спадкодавця були обмежені в спадкуванні за заповітом, вони отримували лише «часть» – виділ із загальної спадкової маси. Порядок спадкування за законом в Руській Правді був чітко врегульований тільки для селян (смердів) та бояр. Особливістю було те, що князь мав повне право на всю спадщину померлого смерда, фактично його спадкоємці, які були прикріп-

лені до землі, успадковували лише «право володіння» на засоби виробництва. Сестри ж при братах не одержували спадщини, але останні повинні були видати їх заміж. При спадкуванні за законом для боярина відповідних обмежень, у тому числі для дочок, не існувало. Таким чином, як зазначає В. Є. Рубаник, спеціальний порядок спадкування для смердів і бояр (тобто «княжих людей») є способами досягти потрібного результату: для смерда заборона спадкування дочками не дозволяла майну (і, в першу чергу, землі, як основному засобу виробництва) вийти за межі князівського впливу; для бояр (дружинників) – спадкування (у тому числі й дочками) забезпечувало знов-таки те саме – залишення майна (і особливо землі) у межах однієї соціальної верстви [4, с. 54–58].

У період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського одним із важливих джерел, якими врегульовувалися відносини власності, виступала «Пруська Правда», з якої очевидним стає існування у литовських землях як суб'єкта права власності селянської общини, добре відомої у руських землях, і втілення у правовий побут аналогічних приписів – про захист права власності селянина, його особистості, встановлення порядку поділу і спадкування майна тощо [5, с. 114–115].

В той же час посилюлися процеси складання феодального землеволодіння. Оскільки земля була центральним об'єктом права власності, тому найбільшими власниками землі виступали сам великий князь, а також представники найзначніших родів – магнати та шляхта. Відповідно, їх статус був найбільш чітко вираженим, закріпленим на законодавчому рівні і найповніше захищав їх права. Литовсько-руським законодавством серед основних способів набуття права власності виділялися такі: а) окупація; б) пожалування; в) цивільні угоди; г) давність; припинялося набуто на законних підставах право власності (за винятком пожалування та окупації) за тих самих умов для іншої сторони, а пожалувані речові права припинялися за трьома підставами: 1) внаслідок позбавлення майнових прав; 2) конфіскацією; 3) експропріацією [6, с. 122].

Про існування спільного майна з частками, хоча і не закріпленого в законодавстві, можна судити із порядку спадкування, що впливає із судового рішення початку XIV ст. Так, М. О. Максименко зазначав, що «завичай чоловік заповідав дружині частину свого майна, яка називалася венон. Вдова могла розпоряджатися даним венон як власниця. Однак, якщо венон не було відписане їй, в такому разі вона отримувала право на пожиттєве користування частиною спадкового майна. Наприклад, в одному судовому рішенні початку XVI ст. цей порядок виражався так: «которая вдова по мужу своим останець, а вен записаного, ани жадное оправы отъ мужа своего мети не будеть, таковая часть мети дерми маеть мети и тую часть маеть держать и вживати до своего жывот, а по ее смерти тая часть зася на детей спасти маеть». Із інших актів Литовської Метрики видно, що ця частина матері-вдови була рівна з тими частинами, які отримували сини [6, с. 123].

Право власності в українських землях за давнім польським правом мало свої особливості. Зокрема, у той період діяли норми, які відносились як до власне

польського, іменованого також «земським правом», так і до німецького права [7, с. 104]. Близько 1420–1423 рр. був введений в дію один загальний суддебник, який мав назву «Повного зводу статутів Казимира II Великого». Окрему групу нормативно-правових актів, якими регулювалися відносини власності, становили привілеї та імунні грамоти, що видавалися баронам і магнатам [8, с. 737].

Для польського права поняття права власності було відоме з Раннього Середньовіччя, але поширилося не раніше XVI ст. До того, як зазначають дослідники, широко вживаним було не визначення «власність» (від «володіти»), а «дідизна», – тобто «вічне», успадковане «від дідів» [9, с. 134]. Про спільну часткову власність в польському праві ще не йшлося.

Головним об'єктом правового регулювання виступала земля, яка становила власність сімейної громади та найчастіше мала характер нероздільної. Визначалась вона як «власність спільної руки» та характеризувалася рівністю прав учасників. Однак члени сімейної громади не мали права на реальну частку майна; у разі смерті члена спільності його майнові права не переходили до спадкоємців, загальне надбання лише збільшувалося [11, с. 41–42]. Були відомі також частково неподільні спільності, які поєднували індивідуальну власність на орну землю із спільним володінням лісами, полями і водами. [11, с. 97–98].

Про існування спільної власності свідчить своє рідний поділ майна на успадковане (родове) та придбане (нажите). Так, успадкованим майном вважалося те, яке було одержане від предків. Назва його – «дідизна» вказувала на те, що сімейне надбання піддавалося поділу найчастіше у третьому поколінні: після смерті діда між батьком і дорослими вже синами, якщо воно не залишалося у спільному володінні родини. Спадкоємне майно сприймалося як об'єкт майнових прав усієї родини – достатньо чітко це проявлялося в обмеженні права розпорядження цим майном, а також у тому, що воно не могло передаватися за заповітом поза колом спадкоємців, спеціально передбачених правовим приписом. Придбане майно поділялося, у свою чергу, на два різновиди: 1) майно, подароване князем (королем), яким можна розпоряджатися вільно, 2) куплене майно. Однак з моменту переходу у спадщину придбане надбання ставало спадкоємним майном і підлягало всім обмеженням, установленим для такого роду майна.

Протягом XVI ст. приймаються три Литовські статуту (1529, 1566 і 1588 рр.), законодавчими приписами яких зменшується (звужується) коло суб'єктів права власності (селяни остаточно позбавляються права власності на землю). Згідно з актом Люблінської унії в цей період на українських землях діяв Литовський статут в редакції 1566 р. Відповідно до приписів литовського законодавства право власності на землю належало тільки шляхетському стану і було його виключним привілеєм, а в «Уставі на волоки» 1557 р. спеціально зазначалося, що селяни і все їх майно є власністю шляхти [12, с. 532].

Другий Статут (1566 р.), скасувавши усі обмеження шляхетської земельної власності, надав магнатам та шляхті право вільно розпоряджатися своїми землями і тими селянами, які проживали на них [13, с. 53–75].

Певних змін зазнали також майнові відносини подружжя. Так, їхнє майно поєднувалося в одне ціле, тим самим виникало їх спільне майно. Після смерті одного з подружжя спільне майно поділялося на дві частини: між тим із подружжя, хто залишився живим, та спадкоємцями. Таким чином, Річ Посполита закріпила у Литовському статуті право спільної часткової власності подружжя.

Особливим і дуже цікавим є спадкування часток за Литовським статутом. Так, було закріплено обмеження прав жінок при спадкуванні нерухомості – з метою збереження цього виду майна в роду і недопущення виходу за його межі. З ХУІІ ст. під впливами угорського права ці обмеження набули форми так званої чверті, сутність яких полягала у тому, що $\frac{3}{4}$ батьківського майна успадковували сини, а всі дочки (незалежно від того, скільки їх було) одержували лише $\frac{1}{4}$ майна. Материнське ж майно всі діти, незалежно від статі, успадковували нарівно [3, с. 194].

Можна зробити висновок про фактичне існування як спільної сумісної власності, так і спільної часткової власності на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої.

Після національно-визвольної війни 1648–1657 рр. фактично ліквідується монополія шляхти, магнатів і церкви у праві власності на землю. У тогочасному законодавстві існувала колективна і приватна (індивідуальна) власність. Земля, як основний об'єкт права власності, стає предметом вільної купівлі-продажу. На території Січі та Запорізьких Вольностей земля, мисливські та рибальські угіддя, нерухомість перебували у загальновійськовій власності. Однак шляхом вільної займанщини кожний запорожець міг претендувати на ту кількість земельної ділянки, яку міг своїми силами чи коштом обробити. Об'єктом приватної власності козаків могло також виступати різноманітне нерухоме і рухоме майно: житлові будинки, заїжджі двори, млини, кузні та ін. До способів набуття права власності відносили: 1) виготовлення речей власною працею; 2) отримання приплоду від худоби; 3) урожаю з «родючих» (плодових) дерев чи злаків; 4) частки при розподілі мисливської здобичі або улову риби; 5) прибутку від торгівлі; 6) майна або грошей за угодою; 7) спадщина; 8) знахідка; 9) закінчення строку давності володіння; 10) військова здобич [3, с. 267–269; 15, с. 63–64].

У козацькому звичаєвому праві не регулювалося право спільної часткової власності, хоча про її існування можна говорити, оскільки козаки могли спільно володіти та розподіляти на частки набуте ними майно. Особливих нововведень у правовому режимі козацької власності не було, скоріше це був подальший розвиток вже існуючих традицій.

На початку ХVІІІ ст. відбулися суттєві перетворення у всіх сферах життя і права завдяки численним реформам Петра І. Керівництво країною здійснювалося не за законами, а за царськими указами, чим фактично Петро І ліквідував існуючу до нього систему законодавства.

З метою максимального наближення тогочасної української правової системи до російської, було підготовлено фактично перший кодекс українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

В ньому були закріплені основні поняття і норми інституту права власності. Однак самого визначення і змісту права власності наведено не було. Закріплювалися первісні та похідні (вивідні) способи набуття права власності.

Основним об'єктом права власності, як і раніше, виступала земля, щодо якої існував особливий режим правового регулювання. Так, земельне володіння, як посаг, за жінкою не переходив, їй сплачувалась грошова компенсація за належну частку. Вперше було закріплене поняття та порядок спільного володіння землею чи лісом, встановлювався порядок користування такою власністю та порядок вирішення спорів між співвласниками (сябрами).

Наведений порядок спадкування та закріплені порядок володіння спільним майном дає всі підстави допускати про існування інституту спільної власності. В цілому «Правами, за якими судиться малоросійський народ» врегульований широкий спектр суспільних відносин та, як зазначав Ю. С. Шемшученко, незважаючи на те, що «Права» не одержали офіційного затвердження, вони переписувались в Україні від руки, їх застосовували і на них посилались судді при розгляді і вирішенні судових справ [10, с. 223].

Ще однією спробою систематизувати російське, в тому числі й українське законодавство, було створення «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. В ньому вперше було систематизовано норми цивільного права, зокрема, про власність, про спадкування, сімейно-шлюбні та ін. правовідносини. Хоча «Зібрання малоросійських прав» не було офіційно затверджено, частково його норми були включені до Зводу Законів Російської імперії 1833 р.

Так, значним етапом у розвитку цивільного права і юридичної думки було складання і введення в дію Зводу Законів Російської імперії 1832 року, дія якого поширювалася по всій Російській імперії та українських землях, що входила до її складу. В статтях 20, 421 Зводу Законів було виділено дві основні форми власності: приватну і державну.

Праву спільної власності були присвячені відділ 1 глави 3 (ст. 543–549) та відділ 2 глави 2 (ст. 550–556) Зводу Законів. Так, у статтях 543 і 544 давалося визначення права спільної власності, за яким право власності, що належало двом чи більше особам на одне й те саме майно, називалося «правом власності спільної», воно також називалося «правом спільного володіння». Тобто чіткого законодавчого поділу на спільну часткову і спільну сумісну власність не було. Відповідно до ст. 543 доходи по нероздільному майну розподілялися між усіма співучасниками за відповідністю їх часток. Власники володіли, користувалися належним їм майном за спільною згодою, хоч закон і передбачав розпорядження одним із співвласників належною йому часткою без згоди на те інших (наприклад, для забезпечення зобов'язань). Також в законі було закріплене право переважної купівлі-продажу спільного майна. Детально регламентувався порядок розділу спільної власності. В основному це стосувалося розділу землі, яка перебувала у спільному володінні. Кожен власник мав право просити в повітовому суді вимежування належної йому землі із спільного володіння. Законом

ніхто не був зобов'язаний залишатися учасником у спільному маєтку, якщо не виявляв на те своєї згоди, тому кожний з учасників міг просити виділення частки у спільному володінні маєтком або ж уступити до розділу своє право на належну йому із загального володіння частку комусь іншому [14, с. 290].

Вперше на українських землях, що входили до Російської Імперії, на законодавчому рівні було закріплено регулювання відносин спільної власності, що, безперечно, є позитивним досягненням.

У ХХ ст. розвиток права власності характеризується відмовою або ж обмеженням приватної власності. В Україні радянського періоду, як і в інших республіках колишнього СРСР, основною правовою формою насамперед індивідуального привласнення благ був інститут не приватної, а особистої власності. Після Жовтневої революції 1917 р. та з поширенням режиму соціалістичної власності на знаряддя праці та засоби виробництва відбулося насильницьке знищення зароджених в Росії та інших республіках колишнього СРСР відносин капіталістичної приватної власності. Особиста власність передбачала індивідуальну форму присвоєння результатів своєї праці лише з метою задоволення особистих потреб. Таким чином, у всіх законодавчих актах дозволялося мати в особистій власності лише предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові засади [16, с. 338].

Так, Цивільний кодекс 1922 р. значно обмежував коло об'єктів права власності. Зокрема, земля проголошувалась надбанням держави і не могла бути предметом цивільного обороту. Володіння нею допускалося виключно на праві користування. Правовий режим спільної власності регулювався статтями 61–65 ЦК 1922 р. Однак відносини спільної часткової власності ще не знайшли свого закріплення в ЦК УРСР 1922 р.

В ЦК УРСР 1963 р. детальніше, порівняно із ЦК УРСР 1922 р., врегульовано відносини спільної власності. Вперше у статтях 112–119 ЦК УРСР 1963 р. було закріплене правове регулювання відносин спільної часткової власності.

Зміст вищезазначених статей свідчить про те, що радянське цивільне законодавство обмежувало можливість створення права спільної власності та не передбачало існування права спільної часткової власності між громадянами та організаціями чи іншими суб'єктами.

Новий сучасний період розвитку права власності фактично почався в 1990 р., після набрання чинності Законом України «Про власність», що втілює у собі велику кількість прогресивних рішень. Законодавець відмовився від поняття «особиста власність», визначалися правомочності власника тощо. Законом було зняте обмеження щодо виникнення спільної власності (допускалося об'єднання майна, яке перебуває у власності громадян, юридичних осіб і держави, та утворення на цій основі змішаних форм власності). Закріплювалось існування спільної часткової та спільної сумісної влас-

ності. В Цивільному кодексі України 2003 р. відносини спільної часткової власності набули подальшого розвитку та дістали більш повне врегулювання. Були скасовані будь-які обмеження щодо складу та кількості майна, яке може перебувати у власності суб'єктів, виникли нові види майнових відносин.

Отже, проаналізувавши розвиток інституту права власності в Україні, можна виділити такі етапи його розвитку: період Київської Русі; литовсько-польський період; період правового режиму козацької власності; період поширення російського законодавства в Україні; радянський період; період незалежності.

Фактичне існування спільної часткової власності проглядається у законодавстві, що діяло на українських землях ще з давніх часів. У процесі розвитку суспільних відносин та впливу права інших держав, у склад яких входили українські землі, відбулося становлення інституту спільної часткової власності, що остаточно закріпився в Цивільному кодексі сучасної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Сергеевич В. И.* Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд. – СПб., 1910.
2. *Історія держави і права України / За ред. акад. АПрНУ А. Й Рогожина.* – Х.: Основа, 1993. – Ч. 1.
3. *Рубаник В. С.* Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. – Х.: Легас, 2002. – 352 с.
4. *Греков Б. Д.* Правда Русская. Ч. 2. Комментарии. – М. – Л.: АН СССР, 1947.
5. *Паиуто В. Т.* Несколько наблюдений над «Прусской Правдой». – М.: АН СССР, 1952.
6. *Боднарук Т. І.* Західно-руське право: дослідники і дослідження / Відп. ред. І. Б. Ксенко. – К., 2000. – 168 с.
7. *Ливанцев К. Е.* История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1958.
8. *Польская Правда XIII века // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корещкого.* – М.: Госюриздат, 1961.
9. *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М.* История государства и права Польши. – М.: Наука, 1980.
10. *Шемшученко Ю. С.* Права, за якими судиться малоросійський народ // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корещкого – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 223.
11. *Kutshaba St.* Historie zrodel dawnego prawa polskiego. – Т. 1.
12. *Устава на волоки 1557 г. // Памятки, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов.* – Т. 1. – Отд. II. – К., 1898.
13. *Подозерская Г. Ф.* Второй Литовский статут. (К истории его составления) // Исторические записки. – М., 1945. – № 17.
14. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України. – К.: Знання, КОО, 1999.
15. *Грозовський І. М.* Право власності на землю в Запорізькій Січі // Право України. – 1997. – № 8.
16. *Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової.* – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – 736 с.